

В. П. Антонюк, д-р екон. наук,
Інститут економіки промисловості НАН України

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ЩОДО ВДОСКОНАЛЕННЯ ПОЛІТИКИ ДОХОДІВ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

АНОТАЦІЯ. Здійснено аналіз рівня та структури доходів населення України, проблеми бідності. Обґрунтовано, що пріоритетним напрямком політики доходів має бути підвищення заробітної плати як форми доходу на людський капітал.

КЛЮЧОВІ СЛОВА. Доход, заробітна плата, бідність, політика доходів, людський капітал.

АННОТАЦИЯ. Осуществлен анализ уровня и структуры доходов населения Украины, проблемы бедности. Обосновано, что приоритетным направлением политики доходов должно быть повышение заработной платы как формы дохода на человеческий капитал.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: Доход, заработная плата, бедность, политика доходов, человеческий капитал.

ABSTRACT. The article is analysis of the level and structure of the population's incomes in Ukraine and the problem of poverty. The priority income policies should be to raise wages, as a form of income on human capital, have been defined.

KEY WORDS: Income, wages, poverty, income policy, human capital.

Доходи населення є одним із найважливіших соціально-економічних показників розвитку будь-якої країни. Вони визначають рівень та якість життя громадян, можливості розвитку людського потенціалу, формують обсяг внутрішнього платоспроможного споживчого попиту, виступають джерелом суттєвих податкових надходжень до державного та місцевих бюджетів, визначають соціальний статус населення та значною мірою — його соціальне самопочуття. Тому політика доходів має посісти пріоритетне місце в загальній соціальній політиці держави. Особливо це є актуальним для України в контексті євроінтеграції, оскільки рівень доходів та рівень життя українців є значно нижчим досягнутих показників у країнах ЄС та європейських стандартів.

В Україні основна маса населення має низький рівень доходів, поширеною є бідність та малозабезпеченість, що породжує значні соціальні ризики: підриває фізіологічні основи відтворення

людини, погіршує стан її здоров'я; не забезпечує базові умови людського розвитку. Тому не випадковим є те, що за Індексом людського розвитку, який розраховується ПРООН, Україна у 2007 році посіла 85 місце у загальносвітовому рейтингу, перемістившись із 76 місця, яке вона займала у 2005 р. [1].

Про гостроту проблеми низьких доходів в Україні свідчить Указ Президента України «Про невідкладені заходи з подолання бідності» (№ 274/2010 від 26.02.2010 р.), в якому ставиться завдання подолання бідності як найважливішого пріоритету у здійсненні реформ в Україні — соціальній державі, яка має на меті впровадження європейських стандартів життя [2]. Формування соціальної політики, спрямованої на подолання бідності та підвищення рівня життя, є умовою соціально-економічної безпеки України.

Метою публікації є обґрунтування концептуальних підходів щодо підвищення доходів населення України у відповідності до теорії людського капіталу.

Порівняно з розвиненими країнами, населення України має низькі доходи, які не забезпечують йому гідний життєвий рівень. В 1990-і роки в Україні внаслідок економічної кризи відбулося одне із найглибших падінь реальних доходів населення на терені пострадянського простору, яке не ліквідоване до теперішнього часу. Це обумовило масову поширеність бідності та малозабезпеченості. Про це свідчать як статистичні показники, так і соціологічні опитування. Одним із найважливіших показників, який характеризує рівень доходу та рівень матеріального забезпечення населення, є співвідношення середньодушових загальних доходів (СДЗД) із прожитковим мінімумом (ПМ).

У 2005 році частка населення із середньодушовими сукупними витратами у місяць, нижчими за прожитковий мінімум, становила 55,3 % [3, с. 422]. І хоч цей показник упродовж останніх років поліпшився (табл. 1), він свідчить, що більша частка населення України має низький рівень життя. У 2007 р. у цілому по Україні 29,3 % населення мало СДЗД нижче прожиткового мінімуму, однак у Волинській області таких було 53,3 %. У 2008 р. частка таких мешканців суттєво знизилась, однак у багатьох областях вона складала 20—25 %, а у Волинській, Кіровоградській, Рівненській, Тернопільській перевищувала цей рівень. Висока частка населення із доходами нижче прожиткового мінімуму вказує на існування в таких регіонах соціальних ризиків, які пов'язані із неможливістю задоволення на достатньому рівні найнеобхідніших потреб. Прожитковий мінімум в Україні є основним соціальним стандартом у сфері доходів. Однак, як вказу-

ють провідні вітчизняні вчені, він фактично забезпечує бідність і по змістовній наповненості товарного кошика являє собою межу малозабезпеченості. На занижений рівень прожиткового мінімуму вказують також фахівці Центру перспективних соціальних досліджень Міністерства праці та соціальної політики України, які вважають, що ПМ ледве дозволяє забезпечити первинні або фізіологічні потреби здорової людини [5, с. 15].

Таблиця 1

**ЧАСТКА НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ,
ЯКІ МАЮТЬ СЕРЕДНЬОДУШОВІ ЗАГАЛЬНІ ДОХОДИ
НА МІСЯЦЬ НИЖЧИМИ ВІД ПРОЖИТКОВОГО МІНІМУМУ*, %**

Регіони України	Частка населення регіонів із СДЗД нижче ПМ			Частка населення регіону із СДЗД нижче ПМ у загальній кількості такого населення		
	2007 р.	2008 р.	2008 р. у % до 2007 р.	2007 р.	2008 р.	2008 р. у % до 2007 р.
Україна	29,3	18,1	61,8	100,0	100,0	100,0
АР Крим	37,6	19,0	50,5	5,5	4,5	81,8
Вінницька	30,0	18,7	62,3	3,8	3,8	100,0
Волинська	53,3	36,7	68,9	4,1	4,6	112,2
Дніпропетровська	24,4	12,7	52,0	6,0	5,1	85,0
Донецька	18,4	12,1	65,8	5,9	6,3	106,8
Житомирська	33,8	20,6	60,9	3,3	3,3	100,0
Закарпатська	35,2	17,2	48,9	3,3	2,6	78,8
Запорізька	25,6	19,5	76,2	3,4	4,2	123,5
Івано-Франківська	31,2	19,3	61,9	3,2	3,2	100,0
Київська	26,8	12,8	47,8	3,5	2,7	77,1
Кіровоградська	48,1	34,1	70,9	3,8	4,3	113,2
Луганська	30,7	17,2	56,0	5,3	4,8	90,6
Львівська	33,2	18,6	56,0	6,4	5,8	90,6
Миколаївська	30,1	18,7	62,1	2,8	2,7	96,4
Одеська	31,9	23,7	74,3	5,5	6,6	120,0
Полтавська	28,9	19,0	65,7	3,3	3,5	106,1
Рівненська	31,6	27,4	86,7	2,7	3,8	140,7
Сумська	30,1	20,3	67,4	2,6	2,9	111,5

Закінчення табл. 1

Регіони України	Частка населення регіонів із СДЗД нижче ПМ			Частка населення регіону із СДЗД нижче ПМ у загальній кількості такого населення		
	2007 р.	2008 р.	2008 р. у % до 2007 р.	2007 р.	2008 р.	2008 р. у % до 2007 р.
Тернопільська	45,2	33,1	73,2	3,7	4,4	118,9
Харківська	23,1	12,3	53,2	4,5	3,9	86,7
Херсонська	36,5	23,4	64,1	3,0	3,1	103,3
Хмельницька	32,9	22,9	69,6	3,4	3,8	111,8
Черкаська	21,2	16,2	76,4	2,1	2,6	123,8
Чернівецька	41,9	25,0	59,7	2,8	2,8	100,0
Чернігівська	31,9	25,0	78,4	2,7	3,4	125,9
м. Київ	14,8	3,1	20,9	3,0	1,0	33,3
м. Севастополь	15,8	7,7	48,7	0,4	0,3	75,0

* Розрахована за джерелом [4, с. 323].

Серед інших проблем у сфері доходів можна назвати такі: надмірна диференціація доходів населення за децильними групами, за статтю, за місцем проживання та за регіонами; переважно низькі доходи сімей з дітьми; формування значної частки доходів у тіньовій сфері діяльності; формування значної частки сукупних ресурсів населення у рамках особистих підсобних господарств за рахунок малоефективної та переважно ручної праці.

Державна політика України стосовно доходів населення спрямована на підвищення їх реального рівня. Впродовж 2000—2009 рр. вона базувалася на засадах, які містяться в Основних напрямках політики грошових доходів населення України (1999 р.), Концепції дальшого реформування оплати праці в Україні (2000 р.), Стратегії подолання бідності (2001 р.) схвалених відповідними указами Президента України, Програмах Урядів та в Стратегії економічного і соціального розвитку України (2004—2015 роки) Шляхом європейської інтеграції. Слід відзначити, що ці документи відповідали іншим соціально-економічним умовам розвитку країни. Однак вони не забезпечували вирішення всіх проблем доходів. Тому у лютому 2010 р. Указом Президента України визначені нові завдання щодо подолання бідності.

Доходи населення являють собою складне соціально-економічне явище і формуються із різноманітних джерел, серед яких

основними є: заробітна плата; підприємницький дохід; соціальні трансферти держави; дохід від власності та ділових активів; дохід від особистого підсобного господарства.

Політика доходів стосується усього населення, яке є неоднорідним за можливостями та джерелами отримання доходів. Слід розмежувати такі основні групи населення, які суттєво відрізняються за джерелами доходів: діти до 14 років та підлітки, які навчаються; економічно активне населення; економічно неактивне населення; особи, які вийшли за межі економічно активного віку, пенсіонери.

Діти та підлітки не мають самостійних джерел доходів. Їх добробут забезпечується доходами батьків та соціальними виплатами держави. Основними джерелами доходів економічного активного населення є заробітна плата, підприємницький дохід, а у випадку безробіття — соціальна допомога, розмір якої тісно пов'язаний із заробітною платою. Джерелом доходів непрацюючих осіб похилого віку є пенсія, розмір якої значною мірою визначається отримуваною раніше заробітною платою. Доходи економічно неактивного населення формуються із різноманітних джерел. Доходи від ділових активів та власності можуть мати усі групи населення, однак їх частка у сукупних доходах населення України поки що є незначною. Можна зробити висновок, що найважливішим джерелом доходів населення, який визначає добробут як працюючого, так і непрацюючого населення, є заробітна плата. Тому державна політика у сфері оплати праці має найважливіше значення у формуванні ефективної політики доходів.

Аналіз структури доходів населення показує, що у їх складі зменшується частка заробітної плати та збільшується частка соціальних трансфертів, про що свідчать наступні дані (табл. 2).

Таблиця 2

СТРУКТУРА ДОХОДІВ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ, %

Джерела доходів	2000 р.	2005 р.	2008 р.
Заробітна плата	43,4	42,7	43,3
Прибуток та змішаний дохід	19,2	14,8	15,4
Доходи від власності (одержані)	2,6	2,7	3,6
Соціальна допомога та інші одержані поточні трансферти	34,8	39,8	37,7

* Розрахована за: [3, с. 406; 5, с. 396].

У 2008 р. частка заробітної плати в доходах населення складала 43,3 %, порівняно з 2005 р. вона зросла, однак була нижчою ніж у 2000 р. Отже, заробітна плата слабо виконує свою функцію основного джерела доходу. Державна політика доходів у першу має бути спрямованою на підвищення доходів від трудової діяльності.

Це має здійснюватися шляхом законодавчого підвищення трудових мінімальної заробітної плати і впровадження погодинної оплати праці, впровадження у бюджетній сфері Єдиної тарифної сітки та підвищення окладів, широкого застосування гнучких форм оплати праці на підприємствах, сучасних систем мотивації праці. В останні роки активно ведеться дискусія про необхідність переходу від моделі економіки з низьковартісною робочою силою — до моделі з високою її вартістю. Однак недостатньою мірою обґрунтовані методологічні засади формування сучасної політики доходів.

Теоретичним підґрунтям необхідності суттєвого підвищення доходів населення України в сучасних умовах має бути концепція людського капіталу. Згідно цієї концепції заробітна плата є основною формою доходу на людський капітал, під яким розуміються продуктивні здібності людини, сформовані внаслідок освіти і професійної підготовки, підтримки здоров'я, розвитку мотивації і мобільності. Нагромадження людського капіталу вимагає відповідного зростання заробітної плати. При цьому заробітна плата має бути такою, щоб забезпечити розширене відтворення людського капіталу та мотивацію до цього розвитку. В розвинених країнах забезпечується тісний взаємозв'язок між рівнем професійної освіти, компетенції та рівнем заробітної плати. В останні роки залежність оплати праці від сформованого людського капіталу посилюється. Фахівці відмічають, що система оплати праці в європейських країнах спрямована на фактичну кваліфікацію. Працівники одержують фіксовану оплату праці за кваліфікацію, а не за кількість годин, відпрацьованих на робочому місці. Заробітна плата залежить не від дорученої йому роботи, а від тих навичок, яких він набув, та від рівня майстерності. Вищий рівень кваліфікації працівника зумовлює вищий рівень його заробітної плати [7, с. 5].

В Україні система оплати праці в недостатній мірі базується на концепції людського капіталу. Заробітна плата залежить певною мірою від рівня освіти та професійної підготовки, однак ще в більшій мірі вона залежить від інших чинників. Співставлення частки працівників із вищою освітою за сферами економічної діяльності та середньомісячної заробітною платою у цих сферах свідчить про дуже слабку залежність між рівнем професійної освіти та винагородою за працю (табл. 3).

Таблиця 3

**РІВЕНЬ ОСВІТИ ТА ЗАРОБІТНОЇ ПЛАТИ
ЗА ОКРЕМИМИ ВИДАМИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
У 2005 р. та 2008 р.**

Види економічної діяльності	Частка штатних працівників із неповною, базовою та повною вищою освітою, %		Середньомісячна заробітна плата, грн	
	2005	2008	2005	2008
Промисловість	41,3	42,8	967	2017
Будівництво	34,9	36,2	894	1832
Оптова і роздрібна торгівля	56,7	55,4	713	1514
Транспорт і зв'язок	37,9	41,3	1057	2207
Фінансова діяльність	82,4	84,7	1553	3747
Освіта	69,4	70,4	641	1448
Охорона здоров'я	63,3	63,5	517	1177

Джерело: [3, 6]

У різних галузях економіки та на різних підприємствах працівники одного і того ж рівня кваліфікації можуть мати заробітну плату, яка відрізняється у десятки разів. Особливо в несприятливому стані знаходяться працівники бюджетної сфери (освіти, охорони здоров'я та інших галузей), які переважно мають високий рівень освіти. Це говорить про те, що норма віддачі на сформований людський капітал у різних галузях економіки України суттєво відрізняється. Разом з тим, вона є значно нижчою від норми прибутковості людського капіталу в розвинених країнах. В умовах відкритої ринкової економіки це має негативні наслідки, адже капітал завжди буде спрямовуватися туди, де вища норма прибутку. Саме цим обумовлена масова еміграція найбільш висококваліфікованих вітчизняних фахівців в інші країни, де більш сприятливі умови зайнятості та вища оплата праці.

В якості пріоритетного напряму державної політики доходів населення України має бути політика суттєвого підвищення заробітної плати, як форми віддачі від використовуваного людського капіталу. Основою підвищення та диференціації оплати праці має бути рівень професійної підготовки, кваліфікації, сформованих компетенцій працівників. Однак це має супроводжува-

тися, по-перше, підвищення реального (а не за дипломом) освітньо-професійного рівня працівників, їх компетентності, культури праці та мотивації, по-друге, підвищенням рівня організації праці та ефективності використання сформованого людського капіталу; по-третє, виведенням оплати праці із тіньової сфери. Це дасть змогу суттєво підвищити доходи населення України та поліпшити їх структуру.

Розбудова системи оплати праці на основі концепції людського капіталу потребує суттєвої теоретико-методологічної та організаційно-правової роботи. Необхідно більш глибоко обґрунтувати взаємозв'язок між людським капіталом та оплатою праці, яка є винагородою за його використання, розробити методику оцінки людського капіталу підприємств і норми віддачі на людський капітал та обґрунтувати її мінімально допустимий рівень, удосконалити на основі даної концепції тарифну систему, коефіцієнти диференціації заробітної плати в залежності від рівня компетенції та інші аспекти організації оплати праці. Доцільно вивчити та узагальнити досвід організації оплати праці розвинених країн, де оплата праці у більшій мірі залежить від людського капіталу.

Література

1. Доклад о развитии человека 2009. Преодоление барьеров: человеческая мобильность и развитие / Пер. с англ. — М.: Весь мир, 2009. — 232 с.
2. Про невідкладні заходи з подолання бідності: Указ Президента України від 26 лютого 2010 року № 274/2010 // Урядовий кур'єр. — 5 березня 2010 року. — С. 2.
3. Статистичний щорічник України за 2005 рік. За ред. О. Г. Осауленко. — К.: Консультант, 2006. — 576 с.
4. Витрати і ресурси домогосподарств України у 2008 році. Статистичний збірник. Ч. І. — К.: Державний комітет статистики України, 2009. — 431 с.
5. Соціальні стандарти та соціальні гарантії: теоретичні аспекти, проблем, світовий досвід: Монографія. — К.: ЦПСД, 2007. — 320 с.
6. Статистичний щорічник України за 2008 р. / За ред. О.Г. Осауленко. — К.: Вид-во ДП «Інформаційно-аналітичне агенство», 2009. — 566 с.
7. *Гаращенко Л.* Запорука гідного життя. Міжнародні та європейські стандарти у сфері оплати праці // Праця і зарплата. — 2007. — № 33 (565). — С. 4—5.

Стаття надійшла до редакції 14.06.2010 р.